

θρώπινου χαρακτήρα (ΝΘΚ) αποτέλεσε για το κίνημα του ουενισμού, που ακολούθησε, ό,τι και το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* για το μαρξισμό, δηλαδή μια πρόωμη έκθεση της θεωρίας που περιλάμβανε σε εμβρυακή μορφή όλες τις ιδέες που θα αναπτύσσονταν σε κατοπινά έργα. Αν και θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει από πολλές πλευρές την παραπάνω παρατήρηση, ωστόσο η ΝΘΚ εμπεριέχει τον πυρήνα –και όχι αποκλειστικά– πολλών από τις βασικές ιδέες του Όουεν. Αυτές όμως που αναλύονται εκτενέστερα από οτιδήποτε άλλο είναι οι απόψεις του για την εκπαίδευση –στις οποίες και θα αναφερθώ εν συντομία πιο κάτω– και η οποία αποτέλεσε τη θεματική που τον απασχόλησε καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής του (βλ. και Silver, 1969, σ. 21-22).

Αλλά υπάρχει και ένας άλλος, πιο πεζός λόγος που έχει αναδείξει τη ΝΘΚ ως το πιο δημοφιλές έργο του Όουεν: το γεγονός ότι αναγνωρίζεται ως το πιο καλογραμμένο και ευανάγνωστο έργο του (G.D.H. Cole, 1965, σ. 147 και Podmore, 1968, σ. 121).¹ Και αυτό οφείλεται στο ότι πρώτον, πολλοί επιφανείς φίλοι του, όπως οι Τζέιμς Μιλ (James Mill), Τζέρεμυ Μπένθαμ (Jeremy Bentham) και Φράνσις Πλέης (Francis Place) με τα σχόλιά τους είχαν προτείνει διορθώσεις και βελτιώσεις πριν από τη δημοσίευση των Δοκιμίων, και δεύτερον, ο ίδιος ο Όουεν έτυχε να έχει το χρόνο, εκείνη την περίοδο, να τα ξανακοιτάξει και να τα επιμεληθεί, πράγμα που δεν συνέβη με κατοπινά έργα του τον καιρό που οι πολυσχιδείς δραστηριότητές του διεκδικούσαν πειστικά όλη του την ικμάδα.

Τα τέσσερα Δοκίμια γράφτηκαν την περίοδο 1812-13. Τα δύο πρώτα τυπώθηκαν ανώνυμα το 1813 για ιδιωτική διανομή, με τη συγ-

1. Ο Φρ. Ένγκελς είχε προσφυσά αποφανθεί: «Ο ιδρυτής του σοσιαλιστικού κινήματος, ο Όουεν, γράφει στα πολυάριθμα φυλλάδιά του όπως και ένας Γερμανός φιλόσοφος, δηλ. πολύ άσχημα, αλλά καμιά φορά έχει τις φωτεινές στιγμές του και τότε τα δύσληπτα έργα του γίνονται ευανάγνωστα και επιπλέον οι ιδέες του είναι μεστές νοήματος» (*Schweizerischer Republikaner*, αρ. 46, 9 Ιουνίου 1843). Επιπλέον, ο κύριος βιογράφος του Όουεν, Frank Podmore (1968, σ. 121), αναφέρεται στην παρομοίωση του συνεργατιστή G. J. Holyoake, οπαδού αλλά και επικριτή του Όουεν, ότι οι φράσεις του Μοντένιου (Montaigne) είναι τόσο ζωντανές ώστε αν τις τοιπήσεις σε μία βελόνα θα ματώσουν ενώ αν τοιπήσεις τα λεγόμενα του Όουεν είναι βέβαιο ότι θα χάσεις τη βελόνα μέσα στο μπαμπάκι.

γραφή τους να αποδίδεται σε κάποιον «ειρηνοδίκη της Α.Μ. στην Κομητεία του Λάναρκ» (Lanark), ενώ τα επόμενα δύο με το όνομα του συγγραφέα το 1814. Η πρώτη κυκλοφορία του βιβλίου στο εμπόριο (1816) φέρει την ένδειξη Δεύτερη Έκδοση. Το *New View of Society: or Essays on the Formation of the Human Character* θα αποτελέσει έκτοτε ένα από τα βασικά κείμενα της βρετανικής κοινωνικής ιστορίας και πιο ειδικά της βρετανικής ιστορίας, της εκπαίδευσης (<http://socserv2.socsci.mcmaster.ca>, Bestor, 1950, σ. 68 υποσ. 23, Silver, 1969, σ. 3, 22 και Owen, 1977, σ. 107, 256).² Οι τελευταίες δεκαετίες στη Βρετανία του 18ου αιώνα και οι πρώτες του 19ου αιώνα είχαν επιφέρει, αν όχι τον κατακλυσμό, τουλάχιστον όμως απότομες ασυνέχειες στην κοινωνική εξέλιξη και απόλυτη σύγχυση. Οι απαιτήσεις της εκμηχάνισης, όπως οι νέοι κανονισμοί, συνθήκες εργασίας και όροι παραγωγής, οι νέες ειδικότητες, οι νέες κεφαλαιακές ανάγκες, οι νέες αστικές συγκεντρώσεις και πλείστα άλλα «νέα», μαζί με τα περασμένα που τώρα εξαφανίζονταν, συνόδευαν την αποξένωση των πολλών από τα μέσα παραγωγής αλλά προσέκρουαν σε μια κοινωνία που, μολονότι είχε αποτινάξει τα περισσότερα από τα φεουδαρχικά της χαρακτηριστικά, είχε διατηρήσει παλιές συνήθειες, αντιλήψεις και πρότυπα ζωής που, μολονότι βρισκόνταν σε υποχώρηση, είχαν αντέξει αρκετά στο πέρασμα του χρόνου. Οι αλλαγές στο εποικιοδόμημα της ιδεολογίας, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, ακολουθούν με καθυστέρηση τις αλλαγές στη σφαίρα της αντικειμενικής πραγματικότητας. Η βιομηχανική επανάσταση δεν δημιούργησε μόνο σύγχυση και ασυνέχειες. Αλλά κι ούτε *ab nihilo* τη φτώχεια, τον υποσιτισμό, τις ασθένειες και τη δυστυχία για την πλειονότητα του πληθυσμού. Αυτά προϋπήρχαν, αλλά η βιομηχανική επανάσταση τα είχε ενδυναμώσει και διευρύνει (Silver, 1969, σ. 7).³

Οι περισσότεροι από τους σύγχρονους του Όουεν θεωρούν

2. Μία από τις πλέον εμπεριστατωμένες και πλήρεις σύγχρονες εισαγωγές που προηγούνται των ανατυπώσεων της ΝΘΚ είναι αυτή του V.A.C. Gatrell (1970), όπου, σε αντίθεση με τα παραπάνω, υποστηρίζει (σ. 12) ότι «εάν ο Όουεν δεν είχε γράψει τίποτε άλλο εκτός από το βιβλίο αυτό, θα είχε καταλάβει μια δευτερεύουσα θέση στην ιστορία της εκπαίδευσης».

3. «Το 1750 η εργατική τάξη ζούσε κοντά στο επίπεδο της επιβίωσης και η αγο-

την απόκτηση πλούτου ως το υπέρτατο αγαθό και έτσι δικαιολογούσαν την πιο στυγνή εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Ο Όουεν αναγνώρισε στη δύναμη της βιομηχανικής επανάστασης την ευκαιρία για έναν νέο ηθικό κόσμο αλλά ταυτόχρονα, κρίνοντας ότι αυτή θα μπορούσε να οδηγήσει στην καταστροφή του ανθρώπου, πρόβαλε ένα διαφορετικό ιδανικό μέσω της ΝΘΚ (Williams, 1961, σ. 43 και G.D.H. Cole, 1927, σ. xi). Στη ρητορική της ελεύθερης αγοράς αντιτασσόταν η γλώσσα του νέου ηθικού κόσμου.

Το μήνυμα της ΝΘΚ, μολονότι δεν ήταν καθόλου επαναστατικό, με την ανατρεπτική έννοια του όρου, αφού δεν ευαγγελιζόταν την κατάλυση των θεσμών ή την αλλαγή του πολιτικού συστήματος, ήταν ένα ριζοσπαστικό κείμενο που αμφισβητούσε καιρίες επιλογές της βρετανικής αριστοκρατίας αλλά και της αστικής τάξης. Ταυτόχρονα ήταν ένα κείμενο που πρότεινε συντηρητικές θέσεις ως προς την έμπρακτη εφαρμογή των νέων ιδεών και πρόβαλε απόψεις και μέτρα που δεν θα έθεταν σε κίνδυνο τα προνόμια των κρατούντων που τα υπεράσπιζαν επικαλούμενοι τις αποδεκτές οικονομικές, κοινωνικές και θρησκευτικές αρχές της εποχής.⁴ Δεν κρίνω απαραίτητο στο πλαίσιο του παρόντος προλόγου να αναφερθώ με περισσότερες λεπτομέρειες σ' αυτά τα ζητήματα αξιολογώντας και ταξινομώντας τις ιδέες και τις προτάσεις του Όουεν σ' ένα φάσμα που θα εκτεινόταν από το αντιδραστικό ως το προοδευτικό. Μια προσεκτική ανάγνωση των Δοκιμίων που έχουν με-

ραστική δύναμη των μισθών επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα» (Burkitt, 1984, σ. 8).

4. Η «αντιφατικότητα» του Όουεν επισημαίνεται από τη Margaret Cole (1965, σ. vii) με την εξής λακωνική φράση: «Αν ποτέ κάποιος άνθρωπος υπήρξε Ding an sich τότε αυτός ήταν ο Ρόμπερτ Όουεν, η απόγνωση των ιστορικών που αρέσκονται σε ξεκάθαρα καλούπια». Επίσης, ο Gatrell (1970, σ. 15) εύστοχα υπογραμμίζει: «... ο Όουεν υπήρξε εξίσου “συντηρητικός”, όσο και “σοσιαλιστής”. Αν θα έπρεπε οπωσδήποτε να θεωρηθεί ως ο πρόδρομος της σοσιαλιστικής παράδοσης, θα μπορούσε άλλο τόσο να θεωρηθεί ως ο γεννήτορας μιας ειδικής μορφής συντηρητισμού». Τέλος, ως αναφερθεί ότι μία από τις πολλές αναλύσεις των μέτρων που προτάθηκαν από τον Όουεν στη ΝΘΚ είναι και εκείνη του Butt (1971, σ. xxvi-xxvii). Ενώ η Goodwin (1982, σ. 34) καταλήγει ότι «...ο ριζοσπαστισμός του Όουεν ξεπερνούσε κατά πολύ το συντηρητισμό του».

ταφραστεί σ' αυτό τον τόμο αρκεί. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι υπάρχουν τρεις τουλάχιστον λόγοι που μπορούν να εξηγήσουν τη διαφαινόμενη συντηρητικότητα της ΝΟΚ. Πρώτον, το γεγονός ότι τα Δοκίμια, που αποτελούσαν και την πρώτη σοβαρή προσπάθεια του Όουεν να διορθώσει τα «κακώς κείμενα», απευθύνονταν στην άρχουσα τάξη, με αποτέλεσμα η προσέγγισή του, σ' αυτό το στάδιο, να είναι συνετή και συνεσταλμένη. Και εδώ βέβαια πρέπει να προστεθεί η εντονότερη φοβία που διακατείχε την καθεστηκυία τάξη για μία πιθανή επανάληψη της Γαλλικής Επανάστασης στη βρετανική εκδοχή της αυτή τη φορά.⁵ Δεύτερον, όταν ο Όουεν έγραφε τα Δοκίμια δεν είχε ακόμα ξεκαθαριστεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κλωστηρίων του Νέου Λάναρκ (New Lanark) και αναζητούσε νέους (τους τρίτους στη σειρά) συνεταιίρους μεταξύ των οποίων θα βρισκόταν και ο Τζέρεμυ Μπένθαμ (Saville, σ. ν, 1972). Σε μία τέτοια κατάσταση, οι πιο προωθημένες ιδέες μάλλον θα οδηγούσαν σε απώλειες κάθε είδους, και ιδιαίτερα του μακροπρόθεσμου σχεδίου του. Και τέλος, εκείνα τα χρόνια συνεχιζόταν ο πόλεμος ενάντια στη Γαλλία. Το πατριωτικό πνεύμα που διακατείχε τη χώρα και η οικονομία που λειτουργούσε σε υψηλές ταχύτητες δεν άφηναν πολλά περιθώρια για ανοιχτό και ανυποχώρητο ριζοσπαστισμό. Αυτά όμως συνέβαιναν ως το 1815, χρονιά του Βατερλό. Μετά η οικονομική και πολιτική κατάσταση θα εκτραχυνόταν για αρκετές δεκαετίες.

Πολλοί μελετητές, σχολιαστές και βιογράφοι του Όουεν έχουν επισημάνει, όπως και ο Claeys σ' αυτό τον τόμο (σ. 49), ότι «η σημαντικότερη ιδέα στο σύστημα του Όουεν υπήρξε η φιλοσοφική αναγκαιοκρατία, η οποία για τον Όουεν σήμαινε ότι τα άτομα δεν είναι υπεύθυνα για τις ιδέες τους και τις πράξεις τους και ότι αντίθετα καθορίζονται από το περιβάλλον τους. “Ο χαρακτήρας του ανθρώπου πλάθεται γι' αυτόν και όχι από αυτόν”, τόνιζε διαρκώς ο Όουεν – μία θέση την οποία επανέλαβε αμέτρητες φορές στη μεγάλη συγγραφική κληρονομιά του» και «...αυτή αποτέλεσε το επίκεντρο των πρώιμων γραπτών

5. Ο T. Carlyle έγραψε ότι στη δεκαετία του '30 η Γαλλική Επανάσταση είχε μεταφερθεί στο βρετανικό έδαφος (Silver, 1969, σ. 17)! Επίσης, ας θυμηθούμε την εύστοχη παρατήρηση του βιογράφου του Κένυς, Robert Skidelsky: «Ο φόβος του μέλλοντος μπορεί να πάρει την εκδίχσή του από τις ελπίδες του σήμερα».

του Όουεν, κυρίως του κειμένου του *Μια Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας*. Συνεχίζοντας, ο Claeys (σ. 49-50) αναλύει τις διαστάσεις αυτής της κεντρικής ιδέας που, σημειωτέον, αποτέλεσε τον υπότιτλο στην πρώτη σελίδα της σουενικής εφημερίδας *Η Κρίση των αρχών* της δεκαετίας του 1830.⁶ «Δεν εκπλήσσομαι καθόλου με τον αξιότιμο δικαστή που αποκαλεί το σχέδιό μου ουτοπικό», έγραφε ο Όουεν στην *Κρίση* (22.3.1834) απαντώντας σε κάποιον που του ασκούσε κριτική, και συνεχίζει ως εξής: «Αν νομίζει ότι προβλέπω μια αλλαγή στο χαρακτήρα του ανθρώπου σε μια τέτοια κοινωνία στην οποία ζούμε τώρα... Μπορούμε μόνο να αλλάξουμε την ανθρώπινη φύση μεταβάλλοντας τις συνθήκες μέσα στις οποίες ζει ο άνθρωπος, και αυτή τη μεταβολή θα την κάνουμε τόσο τέλεια που ο άνθρωπος θα μεταβληθεί σ' ένα ολωσδιόλου διαφορετικό ον» (παρατίθεται στο B. Taylor, 1983, σ. 20).

Ο Όουεν κατηγορήθηκε από το δοκιμογράφο και κριτικό της εποχής του W. Hazlitt, και η κατηγορία επαναλαμβάνεται – ή απλώς αναπαράγεται ως τις μέρες μας, ως ο άνθρωπος της «μίας ιδέας». Εκτός από την υπεράσπιση που προήλθε από οπαδούς του και μη (Silver, 1971, σ. 69), ο ίδιος ο Όουεν είχε δώσει την εξής απάντηση (αναφέρεται από τον R. Williams, 1961, σ. 46, 327). «Αν είχε πει ότι είμαι ένας άνθρωπος μιας θεμελιώδους αρχής και των πρακτικών συνεπειών της, θα ήταν πιο κοντά στην αλήθεια. Γιατί, σε αντίθεση με την άποψη ότι η αρχή πως “ο χαρακτήρας του ανθρώπου σχηματίζεται για λογαριασμό του κι όχι από τον ίδιο” είναι “μία ιδέα” – θα φανεί ότι, όπως ένας κόκκος σινάπεως, αυτή είναι ικανή να γεμίσει το μυαλό με νέες και σωστές αλήθειες και ιδέες και να καταβάλλει με τα αποτελέσματά της όλες τις άλλες αντίπαλες ιδέες». Αλλά πώς έφτασε ο Όουεν να διατυπώσει αυτή τη θεμελιώδη αρχή;

Ο Όουεν στα γραπτά του σπανιότατα επικαλείται άλλους συγ-

6. Ο K. Taylor (1982, σ. 83) αναφέρει ότι ο Όουεν (1819) είχε υποστηρίξει, απευθυνόμενος στην εργατική τάξη, ότι, εφόσον οι άνθρωποι είναι απλώς αθώα θύματα των συγκεκριμένων κοινωνικών περιστάσεων, δεν υφίσταται κανένας λόγος για οργή και αγανάκτηση προς εκείνους που λόγω των λανθασμένων αρχών και της πλάνης που επικρατούν έχουν καταστεί καταπιεστές και ασυμφιλίωτοι εχθροί της εργατικής τάξης.

γραφείς παραθέτοντας αποσπάσματα από πηγές (Harrison, 1969, σ. 85). Μάλιστα, όπως αναφέρει ο γιος του, Ρόμπερτ Ντέηλ Όουεν, ο Όουεν έριχνε μία μόνο ματιά στα βιβλία, συνήθως τα απέρριπτε, υποστηρίζοντας ότι οι θεμελιώδεις πλάνες όλων των ανθρώπων δίνουν ελάχιστη αξία στα βιβλία και ποτέ δεν τον θυμόταν να κρατάει σημειώσεις από κάποιο βιβλίο. Επίσης, ο γιος του δεν είχε βρει στη βιβλιοθήκη του πατέρα του κάποιο βιβλίο με σημειώσεις ή σχόλια στο περιθώριο των σελίδων (Harrison, 1968, σ. 11, K. Taylor, 1982, σ. 81-82 και Garnett, 1972, σ. 21).⁷ Διάβαζε κάνα δυο καθημερινές λονδρέζικες εφημερίδες και μερικά περιοδικά, παρ' όλο που ο ίδιος διαβεβαίωνε ότι στα νιάτα του είχε διαβάσει πολύ (Browning, 1971, σ. 62).⁸ Στη διάρκεια της διαμονής του στο Μάντσεστερ (1787-1800) ο Όουεν είχε προσκληθεί να πάρει ενεργό μέρος στις δραστηριότητες της Manchester Literary and Philosophical Society [Λογοτεχνικής και Φιλοσοφικής Εταιρείας του Μάντσεστερ] όπου παρουσίασε εργασίες του και όπου οι ιδέες των Ρουσσώ, Ελβέτιου, Μπένθαμ, Γκόντουνι, Πλέης και άλλων αποτελούσαν το αντικείμενο σημαντικής συζήτησης και ανάλυσης.⁹ Πράγματι, η καταγωγή της «θεμελιώδους αρχής» παραπέμπει στους Ελβέτιο και Γκόντουνι. Με τον δεύτερο, ο οποίος με τα έργα του είχε προσφέρει στο βρετανικό κοινό ιδέες συναφείς με εκεί-

7. Ανάλογη ήταν και η αντιμετώπιση σε σχέση με τη χρήση βιβλίων στο σχολείο του Νέου Λάναρκ. Επειδή δεν υπήρχαν βιβλία τα οποία ο Όουεν έκρινε ως κατάλληλα για τα παιδιά, αυτά χρησιμοποιούνταν κυρίως ως βιβλία αναφοράς και για αντιγραφή ορισμένων αποσπασμάτων. Επίσης, υποστήριζε ότι, υπό ιδανικές συνθήκες, τα παιδιά πριν από την ηλικία των δέκα ετών δεν θα έπρεπε να έρχονται σε επαφή με βιβλία. Αναμφίβολα, ο Όουεν πίστευε ότι δεν θα είχε τον έλεγχο για την επίδραση που θα ασκούσε μια τυπωμένη σελίδα σ' ένα μικρό παιδί (Browning, 1971, σ. 66, G.D.H. Cole, 1965, σ. 141, Harvey, 1949, σ. 39 και M. Cole, 1953, σ. 80-1). Αυτό θυμίζει αρκετά κάτι αντίστοιχο με την εκμάθηση της γραφής την οποία, όπως αναφέρει η Browning (1971, σ. 56), οι ιθύνουσες τάξεις στα τέλη του 18ου αιώνα είχαν κρίνει ως πολιτικά επικίνδυνα για τη Βρετανία.

8. Επίσης, ο γιος του προσθέτει ότι στον πατέρα του άρεσε να διαβάζει βιβλία με στατιστικά στοιχεία (Robert Dale Owen, 1967, σ. 90).

9. Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι τον αποκαλούσαν «συλλογιστική μηχανή», «γιατί έλεγαν πως βλέπω τον άνθρωπο σαν μια απλή συλλογιστική μηχανή συναρμολογημένη από τη φύση και την κοινωνία» (Gatrell, 1970, σ. 26).

νες του Ρουσσώ και του Ελβέτιου, ο Όουεν είχε συγχές (στις περίπου πενήντα εκτιμά τις συναντήσεις τους ο Claves, 1993, σ. xxiii) συζητήσεις και πρέπει να είχε διαβάσει το *Enquiry Concerning Political Justice* (1793) (M. Cole, 1953, σ. 27, G.D.H. Cole, 1965, σ. 314, Podmore, 1968, σ. 120 και Saville, 1972, σ. iv).

Ο Harrison (1969, σ. 4) επισημαίνει ότι η ακριβής προέλευση των ιδεών του Όουεν παραμένει άγνωστη και υποστηρίζει ότι ο Όουεν επηρεάστηκε από τις γενικότερες ιδέες της εποχής του. Εξήγηση, βέβαια, αρκετά βολική αλλά και ρηχή συνάμα. Από τη μεριά του, ο βιογράφος του, G.D.H. Cole (1965, σ. 141), υποστηρίζει ότι ο Όουεν οφείλει ελάχιστα στους άλλους στοχαστές και ότι έφτασε σε παρόμοια συμπεράσματα από το μονοπάτι της προσωπικής εμπειρίας.¹⁰ Σε κάθε περίπτωση, η «θεμελιώδης αρχή» αποτέλεσε ένα σύνθημα με απρόσμενη δύναμη (Bestor, 1950, σ. 161) προσφέροντας στον Όουεν το υπομόχλιο της εκπαιδευτικής του εκστρατείας.

Η συλλογιστική αναπτύσσεται με την εξής ακολουθία: η ανθρώπινη συμπεριφορά διέπεται από την επιδίωξη της προσωπικής ευτυχίας (αυτό θυμίζει έντονα την ωφελμιστική σκέψη του Τζέρεμυ Μπένθαμ και το *amour de soi* του Ρουσσώ). Όμως αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο βαθμό που το άτομο συμβάλλει ενεργά στην ευημερία της κοινωνίας [*amour commun*]. «Οτιδήποτε στα απώτερα αποτελέσματά του αυξάνει την ευτυχία της κοινωνίας είναι σωστό, και οτιδήποτε, αντίθετα τείνει να μειώσει αυτή την ευτυχία είναι λάθος, όπως είχε υποστηρίξει ο γιος του Όουεν, Ρόμπερτ Ντέηλ (1824, αναφέρεται στο Bestor, 1950, σ. 142). Εφόσον λοιπόν «...ο σκοπός της πολιτείας είναι να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό ατόμων» (Gatrell, 1970, σ. 31) και η πολιτεία μπορεί να λάβει μέτρα ώστε να αποδώσει στην κοινωνία «τον κάθε λογής χαρακτήρα γενικά, από τον καλύτερο έως τον χειρότερο, από τον πιο αδαή ως τον πιο φωτισμένο...» (σ. 65) ο ρόλος της εκπαίδευσης καθίσταται καθοριστικός.

10. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί η προσωπική μαρτυρία του ριζοσπάστη Φράνσις Πιλές που καταθέτει ότι ο Όουεν, πίστευε ακράδαντα ότι ήταν ο πρώτος που είχε παρατηρήσει ότι ο άνθρωπος είναι δημιούργημα των περιστάσεων (Harvey, 1949, σ. 30 και Podmore, 1968, σ. 122).

«L'education peut tout» [η εκπαίδευση μπορεί να καταφέρει τα πάντα], σύμφωνα με τη ρήση του Ελβέτιου, και ας θυμηθούμε ότι, σύμφωνα με τη «θεμελιώδη αρχή», ο άνθρωπος είναι κατασκευάσμα της κοινωνίας.¹¹ Ας μη θεωρηθεί όμως ότι ο Όουεν υιοθέτησε απόλυτα τη θεωρία του Λοκ περί *tabula rasa*, δηλαδή ότι το μυαλό ενός παιδιού είναι κενό κατά τη γέννηση και ότι η εκπαίδευση και η εμπειρία διαμορφώνουν τη φύση που θα αποκτήσει το παιδί. Ο Π.Ο. δεχόταν επίσης την άποψη ότι η φύση προσέφερε διαφορετικές προδιαθέσεις και ιδιότητες σε κάθε άτομο αλλά αυτά μπορούσαν να υποταχθούν στις απαιτήσεις της κοινωνίας μέσω της εκπαίδευσης. Αλλά και πάλι τα άτομα δεν θα ισοπεδώνονταν. (Η ποικιλομορφία είναι ένα στοιχείο της ευτυχίας, σύμφωνα με τον Όουεν, όπως αναφέρει ο Claeys, 1993, σ. liv.) Θα μπορούσαν να διατηρήσουν τα ποικίλα ενδιαφέροντά τους και τα προσωπικά χαρακτηριστικά του νου τους και ταυτόχρονα να μοιράζονται έναν κοινό κώδικα αξιών που θα τους επέτρεπε να ζουν σε αρμονία και συναδελφωσύνη (Browning, 1971, σ. 58-59 και G.D.H. Cole, 1965, σ. 131-5).

Το αίτημα για διάδοση του ορθού λόγου απέκλειε την εκκλησία από το ρόλο που είχε ως τότε στη βρετανική εκπαίδευση γιατί, σύμφωνα μ' αυτήν, ο ίδιος ο άνθρωπος σχηματίζει τον ατομικό του χαρακτήρα και είναι υπόλογος στο Θεό. Εκείνη την εποχή στην Αγγλία η στοιχειώδης εκπαίδευση βρισκόταν σε εμβρυακή μορφή, ιδίως στο βαθμό που απευθυνόταν στις κατώτερες τάξεις. Στη Σκωτία η κατάσταση ήταν καλύτερη διότι τα έξοδα της εκπαίδευσης των άπορων

11. Ενώ αναγνωρίζεται στον Όουεν η υλιστική προσέγγιση στην αξιολόγηση της επίδρασης του περιβάλλοντος και των συνθηκών, του έχει επίσης καταλογιστεί ότι η εν λόγω προσέγγιση στερείται ιστορικής διάστασης και ότι γενικότερα ο ρασιοναλισμός του περιορίζεται σε μια ανιστορική μέθοδο σκέψης (Silver, 1969, σ. 11, Goodwin and Taylor, 1982, σ. 73, 75 και K. Taylor, 1982, σ. 82). Αξιοπρόσεκτη όμως είναι και η παρατήρηση του Harvey (1949, σ. 37): «Πιθανόν όλα όσα είπε κι έκανε σχετικά με την εκπαίδευση να έδειχναν τη μη συνειδητή επιρροή του Ρουσσώ. Αλλά το έργο του Όουεν δεν ήταν μια απλή απήχηση των ιδεών άλλων ανδρών. Οι δικές του ιδέες πήγασαν από τις δικές του εμπειρίες και παρέμεινε ελεύθερος από την επιδίωξη της μάθησης και τη βιβλιομανία, και ήταν σε γενικές γραμμές χωρίς αίσθηση της ιστορίας και της παράδοσης. Αν όμως ο Όουεν ήταν γιος ενός τζέντλεμαν και είχε σπουδάσει στην Οξφόρδη τότε δεν θα είχε απασχολήσει την ιστορία».

παιδιών αναλαμβάνονταν από την ενορία και έτσι, παρότι δεν ήταν υποχρεωτική, ήταν, τουλάχιστον εν δυνάμει, καθολική. Όμως και στις δύο αυτές περιοχές της Βρετανίας η ανάμειξη της εκκλησίας στο εκπαιδευτικό έργο ήταν σημαντική (Harvey, 1949, σ. 16 και Browning, 1971, σ. 52-7).¹²

«Το πιο καλά κυβερνώμενο κράτος θα είναι εκείνο που διαθέτει το καλύτερο εθνικό σύστημα εκπαίδευσης», γράφει ο Όουεν στο τέταρτο δοκίμιο (σ. 137). Οι ίδιες μέθοδοι θα πρέπει να χρησιμοποιούνται, το ίδιο πρόγραμμα θα πρέπει να ακολουθείται, οι ίδιες αρχές να διδάσκονται, όλα τα παιδιά θα έχουν δικαίωμα πρόσβασης στα σχολεία, και σ' αυτά θα πρέπει να απασχολούνται απόφοιτοι δημόσιων διδασκαλείων.¹³ Η μόνημια επωδός του ήταν «εκπαιδέυστε τους νέους συλλογικά» γιατί η ευτυχία του ατόμου εξαρτάται από την ευτυχία της κοινωνίας. Επίσης, κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής του, «το παιδί [θα πρέπει να] απομακρύνεται, όσο αυτό είναι πρακτικά δυνατόν, από τη λανθασμένη αγωγή των μέχρι τώρα παιδευτών γονιών του» (σ. 98).¹⁴

12. Ο Όουεν, για πολλά χρόνια και αρκετά συχνά, είχε προστριβές με μερικούς από τους θεοσεβόμενους συνεταιρούς του ως προς το ότι η διδασκαλία στο σχολείο του Νέου Λάναρχ δεν ακολουθούσε τις χριστιανικές αρχές (M. Cole, 1953, σ. 85, G.D.H. Cole, 1965, σ. 128, Claves, 1993, σ. xx, xxi, Podmore, 1968, σ. 153-7 και Harvey, 1949, σ. 43-5, 84).

Ας σημειωθεί επίσης ότι, όταν το 1818 η κυβέρνηση αποφάσισε τη χρηματοδότηση ανέγερσης εκκλησιών, ο Όουεν συνέγραψε μια ανοιχτή επιστολή στον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι, στην οποία του απηύθυνε έκκληση να χρησιμοποιήσει τα χρήματα για να ανεγερθούν κτίρια που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν τόσο ως εκκλησίες όσο και ως σχολεία ανοικτά σε όλους, ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις (G.D.H. Cole, 1965, σ. 136).

13. Αλλά διαφοροποιεί το πρόγραμμα σπουδών ανάλογα με την κοινωνική θέση που θα καταλάβουν (σ. 107 και Goodwin, 1978, σ. 33).

14. Με πρακτικό αποτέλεσμα την αύξηση της προσφοράς γυναικείας εργατικής δύναμης (Browning, 1971, σ. 63). Παρεμπιπτόντως, αξίζει να αναφερθεί ότι κάτι ανάλογο είχε επισημάνει ο Τζον Μπέλερς (John Bellers), στα τέλη του 17ου αιώνα, όταν έλεγε ότι «είναι προς το συμφέρον των πλουσίων να φροντίζουν τους φτωχούς» (Kaufmann, 1879, σ. 93). Ο δε Φράνσις Πλέης ήταν εκείνος που συνέστησε στον Όουεν το έργο του Μπέλερς *Proposals for Raising a Collodge of Industry* (1696) με την εξής παρατήρηση: «Έκανα μία μεγάλη ανακάλυψη – ενός έργου που πριν από ενάμιση αιώνα συνηγορούσε υπέρ των κοινωνικών σας θεωριών». Ο Όουεν ανατύπωσε το εν λόγω φυλλάδιο το 1818 (Bestor, 1950, σ. 38).

Το 1812, στην ομιλία του κατά τη διάρκεια ενός δείπνου προς τιμήν του εκπαιδευτικού μεταρρυθμιστή Τζόζεφ Λάνκαστερ (Joseph Lancaster), ο Όουεν δήλωνε: «Ως εκπαίδευση... εννοώ κάθε είδους διδασκαλία που δεχόμαστε από τη νηπιακή ηλικία έως ότου οι χαρακτήρες μας παγιωθούν γενικά... θα φανεί ότι... είναι η πρώτιστη αιτία κάθε καλού και κακού, δυστυχίας και ευτυχίας που υπάρχουν στον κόσμο». (Harrison, 1968, σ. 27, 8 και Harrison, 1969, σ. 140).

Όπως είναι φανερό, λοιπόν, η πίστη και ο μόχθος του Όουεν για την εκπαίδευση δεν προέρχονται ούτε συντηρούνται από καλόκαρδες και φιλανθρωπικές παρορμήσεις (Jones, 1919, σ. 90). Επίσης, η εκπαίδευση δεν είναι αυτοσκοπός αλλά ένα εργαλείο για τη διαμόρφωση του ανθρώπινου χαρακτήρα και, μέσω αυτού, για την κοινωνική αλλαγή. «Η εκπαίδευση μας κάνει ό,τι είμαστε», είχε πει ο Ελβέτιος (Silver, 1969, σ. 14). Με τη λέξη «εκπαίδευση» ο Όουεν μετέδιδε ένα όραμα για μια νέα ποιότητα ζωής και μια πίστη για έναν νέο ηθικό κόσμο. Ούτε βέβαια αποσκοπούσε σ' ένα κίνημα για την ανέγερση σχολείων και επιστημονικών ινστιτούτων. Ο Όουεν δεν απέδιδε μεγάλη σημασία στην άμεση αντιμετώπιση των οικονομικών ή κοινωνικών προβλημάτων, ενώ ενδιαφερόταν πολύ περισσότερο για την εκπαίδευση της επόμενης γενιάς αλλά και για τη δια βίου εκπαίδευση (Bestor, 1950, σ. 141 και G.D.H. Cole, 1965, σ. 133). Ο Όουεν υποστήριζε επίσης (1849) ότι «το να εκπαιδευτεί ο άνθρωπος σημαίνει να κατασκευαστεί (manufacture) ένας χαρακτήρας για λογαριασμό του... το να γνωρίζει κάποιος πώς να κατασκευάζει ένα χαρακτήρα είναι σαν να γνωρίζει πώς να απομακρύνει τις κύριες αιτίες της δυστυχίας του κόσμου» (K. Taylor, 1982, σ. 89). Πίστευε δε ότι τα προτεινόμενα μέτρα του εκπαιδευτικού του προγράμματος ήταν τα πιο ισχυρά εργαλεία του καλού που βρέθηκαν ποτέ στα χέρια του αν-

Ας μη λησμονούμε, πάντα στο ίδιο πλαίσιο, πως ο Όουεν έκρινε ότι η εκπαίδευση ήταν ιδιαίτερη επωφελής και αποδοτική για τους βιομηχάνους (σ. 193-94 και G.D.H. Cole, 1965, σ. 138). Τέλος, σύμφωνα με τον Μαξ του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*: «Από το εργοστασιακό σύστημα, όπως μπορούμε λεπτομερειακά να το παρακολουθήσουμε στον Ρόμπερτ Όουεν, ξεφύτρωσε το σπέρμα της μελλοντικής παιδείας, που θα συνδυάζει για όλα τα παιδιά πάνω από μια ορισμένη ηλικία παραγωγική εργασία με διδασκαλία και γυμναστική, όχι μονάχα σαν μια μέθοδο για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, αλλά σαν τη μοναδική μέθοδο για την παραγωγή πολύπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων».

θρώπου. Όπως επισήμανε αργότερα ένας σουενικός οπαδός, «η εκπαίδευση είναι η ατιμομηχανή του ηθικού κόσμου».

Σπάνια, αν όχι ποτέ, η εκπαίδευση είχε καταλάβει τέτοια περίοπτη θέση σε ένα πρόγραμμα κοινωνικής μεταρρύθμισης. Σπάνια, αν όχι ποτέ, είχε αναδειχθεί τόσο πολύ η κοινωνική σπουδαιότητα της εκπαίδευσης (Bestor, 1950, σ. 140). Όπως καταγράφει ο Silver (1969, σ. 21, 39), η ΝΘΚ πραγματεύεται θέματα πολιτικής οικονομίας, οργάνωσης της κοινωνίας, αλλά και ζητήματα που σχετίζονται με τις προσωπικές εμπειρίες του Όουεν στο Νέο Λάναρκ. Όμως, πάνω από όλα, μιλάει για την εκπαίδευση. Ακόμη και αν ο ίδιος δεν είχε προσφέρει τίποτε άλλο, αυτό θα ήταν αρκετό.¹⁵

Την 1η Ιανουαρίου 1816 ο Όουεν απευθύνθηκε σ' ένα ακροατήριο 1.200 περίπου ατόμων επ' ευκαιρία των εγκαινίων του Ιδρύματος για τη Διαμόρφωση του Χαρακτήρα, προς χρήση των παιδιών του σχολείου το πρωί και των ενηλίκων τα βράδια στο Νέο Λάναρκ. Θεωρείται ότι, επειδή ο λόγος ήταν αρκετά μακροσκελής, υπήρξε κι ένα διάλειμμα κατά τη διάρκεια του οποίου ακούγονταν μουσική και τραγούδια από μια διπλανή αίθουσα χωρίς οι παρευρισκόμενοι να μπορούν να εντοπίσουν την ακριβή προέλευση (M. Cole, 1971, σ. 202-3 και M. Cole, 1953, σ. 91-4). Η βάση για ένα ακρόαμα που προκαλεί έκσταση και πνευματική ανάταση είχε τεθεί.

Πράγματι, ο λόγος του Όουεν περιείχε αρκετές βιβλικές εκφράσεις (Harrison, 1969, σ. 92) σε τόνο αποκαλυπτικό, σαν να φανέρωνε στους ανθρώπους αλήθειες που μόνο ένας μύστης θα μπορούσε να είχε συλλάβει.¹⁶ Αλλά δεν ήταν ένας λόγος καθαρά μεσσιανικός και προ-

15. Ας μη θεωρηθεί, βέβαια, ότι οι ιδέες του Όουεν περί εκπαίδευσης έβρισκαν σύμφωνους όλους τους προοδευτικούς ανθρώπους της εποχής του. Ενδεικτικά, ας αναφερθεί η κατηγορία από έναν ριζοσπάστη δημοσιογράφο ότι τα εκπαιδευτικά σχέδια του Όουεν απέβλεπαν στη διαμόρφωση νομιμόφρονων υπηκόων της Αυτοκρατορίας «που δεν χαίρουν των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» (Claeys, 1989, σ. 63).

16. Ήταν επίσης η πρώτη φορά που ο Όουεν ανέφερε τον όρο «κοινότητες», που αργότερα θα αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο του σουενικού ιδανικού κοινωνικού συστήματος.

κλητικός. Είχε γραφτεί σ' έναν μάλλον ήρεμο τόνο που προσπαθούσε να διατηρήσει την ισορροπία ανάμεσα στον χιλιασμό και στην καινοτομία, προβάλλοντας την επιθυμία να μη διασαλευτούν η τάξη και η ειρήνη. Δεν εξωθούσε σε τολμηρές ενέργειες και απότομες ρήξεις. Αντίθετα, προέτρεπε σε ευπειθία και υπακοή στους νόμους, και μετέδιδε μια συγκρατημένη αισιοδοξία, χωρίς υποσχέσεις για άμεσες αλλαγές (κάτι ανάλογο είχε επισημανθεί σε σχέση με το κείμενο της ΝΘΚ) σε μια εποχή που ο Όουεν είχε συχνές και στενές επαφές με θρησκευτικούς και πολιτικούς κύκλους.

Ο Όουεν, ευρύτατα γνωστός για την ιδιαίτερα επιτυχημένη διαχείριση των εργοστασίων επεξεργασίας βάμβακος¹⁷ του Νέου Λάναρκ για περισσότερο από δεκαπέντε χρόνια, ήθελε να ενισχύσει τη φήμη του με το παράδειγμα ενός εκπαιδευτικού πειράματος μικρής κλίμακας που θα χρησιμοποιε ως πρότυπο ευρύτερης εφαρμογής και υποσχέθηκε ότι οι λεπτομέρειες θα παρέχονταν σε προσεχή δημοσίευση (Bestor, 1950, σ. 69).¹⁸ Πράγματι, σε λιγότερο από δύο χρόνια, οι προτάσεις του για την κοινωνία, τη θρησκεία και τα οικονομικά ζητήματα παρουσιάστηκαν πιο συγκεκριμένα, ρητά και ρηξικέλευθα αλλά (ή μάλλον γι' αυτόν το λόγο) η υποδοχή που έτυχαν από τις άρχουσες τάξεις ήταν απογοητευτική (Manuel και Manuel, 1979, σ. 678). Εκτοτε η ζωή και το έργο του Όουεν θα έπαιρναν μια απρόσμενη τροπή.

Ο G.D.H. Cole (1965, σ. 311) μάς διηγείται εν συντομία τις τελευταίες μέρες του Όουεν Η ζωή του έκανε τον πλήρη κύκλο της. Βρέθηκε στο χωριό όπου γεννήθηκε ογδόντα επτά χρόνια νωρίτερα για να παρουσιάσει –τι άλλο;– ένα σχέδιο για την αναδιοργάνωση της τοπικής εκπαίδευσης. Ένας από τους οπαδούς του συλλογιζόταν: «Τι εικόνες πέρασαν από τα μάτια του περιπλανητή από τότε που είχε αντικρίσει αυτά

17. Όπως αναφέρει ο Silver (1969, σ. 8), μία γνωστή ιστορικός της βρετανικής οικονομίας είχε παρατηρήσει ότι για πρώτη φορά στην ιστορία «δημιουργήθηκε ένας μεγάλος βιομηχανικός κλάδος που βασιζόταν σε πρώτη ύλη ενός φυσικού πόρου που δεν παραγόταν στο εσωτερικό της χώρας».

18. Ο Oliver (1971, σ. 168-71) υποστηρίζει ότι σε αυτή την προσπάφηση ο Όουεν αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στο μεσσιανικό μήνυμα παρά στην προσπάφεια να επεκταθεί το σημαντικό εκπαιδευτικό πείραμά του.

τα βουνά! Τόσα χρόνια στα εργοστάσια, κορυφαία επιτυχία, φιλανθρωπικά πειράματα, δημόσιες συναθροίσεις στη London Tavern, ηπειρωτικά ταξίδια, συνεντεύξεις με βασιλιάδες, κοιλιάδες του Μισισσιππή, δάση της Ινδιάνας, κόποι, ταραχές, τιμές, συγκοφαντίες, ελπίδες και μόχθος χωρίς τελειωμό! Τι κόσμος, τι εποχές μεσολάβησαν από τότε που είχε διασχίσει τα σύνορα του τόπου του»! (Kaufmann, 1879, σ. 107). Οι τελευταίες του λέξεις ήταν «relief has come» [επιτέλους ανακούφιση]. «Μια ζωή γεμάτη μόχθο για όλους όσοι είχαν υποφέρει», όπως επισήμαινε τότε μια νεκρολογία, είχε φτάσει στο τέλος της (Claeys, 1993, σ. xlvii).

Το βιβλίο αυτό οφείλει πολλά στον Χρήστο Παπουτσάκη και στους συνεργάτες του στο *Πολύτυπο* και στο *Αντί*. Ήταν αυτός που μου είχε προτείνει πριν από είκοσι περίπου χρόνια να επιμεληθώ μια εκδοτική σειρά για τους ουτοπικούς σοσιαλιστές. Είχαμε αποφασίσει ότι θα έπρεπε, για τον καθένα, να υπάρχει ένας τόμος με μεταφράσεις από τα κυριότερα κείμενά τους και ένας άλλος με μεταφράσεις από άρθρα μελετητών για κάθε πτυχή του έργου τους. Ως αρχή είχε επιλεγεί ο Όουεν και η έκδοση του πρώτου τόμου είχε προχωρήσει αρκετά. Όμως αργότερα επικράτησαν διαφορετικές συνθήκες και, σύμφωνα με την ουενική αιτιώδη σχέση (!), αυτές επηρέασαν τη σκέψη μας, άλλες αποφάσεις προτάχτηκαν και τελικά η εκδοτική προσπάθεια αποδείχτηκε ατελέσφορη. Ευοδώθηκε όμως μια άλλη σχετική απόπειρα. Στις 22 και 23 Νοεμβρίου 1985 διοργανώθηκε στην Πάντειο μια διημερίδα για τον Ουτοπικό Σοσιαλισμό με τίτλο «Ουτοπία: οράματα τελειότητας» που συνοδεύτηκε από μία έκθεση για την ουτοπική αρχιτεκτονική.

Οι μεταφράσεις της ΝΘΚ που αρχικά είχε αναλάβει ο Νίκος Χριστοδουλάκης, και τις οποίες είχαμε επεξεργασθεί στα ταξίδια μας στο Εδιμβούργο και στο Καίμπριτζ, έχουν τώρα εμπλουτιστεί με τη συνδρομή του Ανδρέα Μιχαλάκη. Επίσης ο G. Claeys, ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους μελετητές του Όουεν, ευγενικά μας παραχώρησε την εισαγωγή που είχε γράψει για μια αγγλική συλλογή κειμένων του Ρ.Ο¹⁹. Στην εν λόγω προσπάθεια είχαν συμμετάσχει πριν από

19. Βλ. Claeys (1991).

είκοσι περίπου χρόνια και ορισμένοι άλλοι μεταφραστές, των οποίων τα ονόματα και το συγκεκριμένο έργο δυστυχώς λησμονώ έπειτα από τόσο καιρό. Απευθύνω όμως σε όλους τις οφειλόμενες ευχαριστίες, έστω και αργοπορημένα.

Κέα, Αύγουστος 2005

Βιβλιογραφία

- Bestor, Jr. A.E., 1950, *Backwood Utopias: The Sectarian and Owenite Phases of Communitarian Socialism in America: 1663-1829*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια.
- Browning, M., 1971, «Owen as an educator» στο John Butt (επιμ.).
- Burkitt, B., 1984, *Radical Political Economy*, Wheatsheaf Books Ltd, Μπράιτον.
- Butt, J. (επιμ.) 1971, *Robert Owen: Prince of Cotton Spinners*, David and Charles, Νιούτον Άμποτ.
- 1971, «Preface» στο Robert Owen, *The Life of Robert Owen Written by Himself*, Charles Knight and Co. Ltd, Λονδίνο.
- Claeys, G., 1989, *Citizens and Saints: Politics and Antipolitics in Early British Socialism*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ.
- 1991, «Introduction» στο Robert Owen, *A New View of Society and Other Writings*, Penguin, Χάρμοντσοουθ.
- 1993, «General Introduction» στο Gregory Claeys (επιμ.), *Selected Works of Robert Owen*, τόμ. I, *Early Writings*, William Pickering, Λονδίνο.
- Cole, M., 1953, *Robert Owen of New Lanark*, The Batchworth Press, Λονδίνο.
- 1965, «Introduction» στο G.D.H Cole.
- 1971, «Owen's mind and methods» στο Sidney Pollard και John Salt (επιμ.).
- Cole, G.D.H., 1927, «Introduction» στο Robert Owen, *A New View of Society and Other Writings*, J.M. Dent and Sons Ltd, Λονδίνο.
- 1965, *The Life of Robert Owen*, 3η έκδ., Frank Cass, Λονδίνο.
- Garnett, R.G., 1972, *Co-operation and the Owenite Socialist Communities in Britain, 1825-45*, Manchester University Press, Μάντσεστερ.
- Gatrell, V.A.C., 1970, «Introduction» στο Robert Owen, *A New View of Society and Report to the County of Lanark*, Penguin, Χάρμοντσοουθ.
- Goodwin, B., 1978, *Social Science and Utopia: Nineteenth-century Models of Social Harmony*, The Harvester Press, Σάσσεξ.
- Goodwin, B. και K. Taylor, 1982, *The Politics of Utopia: A Study in Theory and Practice*, Hutchinson, Λονδίνο.
- Harrison, J.F.C. (επιμ.) 1968, *Utopianism and Education: Robert Owen and Owenites*, Teachers College Press, Columbia University, Νέα Υόρκη.
- 1969, *Robert Owen and the Owenites in Britain and America: The Quest for the New Moral World*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο.

- Harvey, R.H., 1949, *Robert Owen: Socialist Idealist*, University of California Press, Μπέργλεϊν και Λος Άντζελες.
- Jones, L., 1919, *The Life, Times and Labours of Robert Owen*, 6η έκδ., George Allen and Unwin, Λονδίνο.
- Kaufmann, Rev. M., 1879, *Utopias; or Schemes of Social Improvement*, C. Kegan Paul and Co, Λονδίνο.
- Manuel, F. και F.P. Manuel, 1979, *Utopian Thought in the Western World*, Basil Blackwell, Οξφόρδη.
- Μαοξ, Κ., 1957, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α΄, μετ. Γ. Σκουριώτη, Αθήνα.
- Oliver, W.H., 1971, «Owen in 1817: The Millennialist Moment» στο Sidney Pollard και John Salt (επιμ.).
- Owen, R., 1857-8, *The Life of Robert Owen Written by Himself*, Effingham Wilson, Λονδίνο [επανέκδ. υπό Augustus M. Kelley-Publishers, Fairfield, Νιου Τζέρσν, 1977].
- Owen, R.D., 1874, *Threading my Way*, G.W. Carleton and Co, Νέα Υόρκη [επανέκδ. υπό Augustus M. Kelley-Publishers, Νέα Υόρκη, 1967].
- Podmore, F., 1906, *Robert Owen: Biography*, George Allen and Unwin, Λονδίνο [επανέκδ. υπό Augustus M. Kelley-Publishers, Νέα Υόρκη, 1968].
- Pollard, S. και J. Salt (επιμ.), 1971, *Robert Owen: Prophet of the Poor*, Macmillan, Λονδίνο.
- Saville, J., 1972, «Introduction» στο Robert Owen, *A New View of Society or Essays on the Formation of the Human Character*, Macmillan, Λονδίνο.
- Silver, H. (επιμ.), 1969, *Robert Owen on Education*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ.
- 1971, «Robert Owen as Educationalist» στο *Robert Owen and his Relevance to our Times*, Cooperative College Papers, σφ. 14, Education Dpt., Cooperative Union Ltd, Λάφμπορο.
- Taylor, B., 1983, *Eve and the New Jerusalem: Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*, Virago, Λονδίνο.
- Taylor, K., 1982, *The Political Ideas of the Utopian Socialists*, Frank Cass, Λονδίνο.
- Williams, R., 1961, *Culture and Society, 1780-1950*, Penguin, Χάμοντγουοοθ.